

יצחק יהודה גולדציהר

ליום מלאת לו שבעים שנה

נטיה מיוחדת יש בקרב חכמי ישראל בהונגריה למדעי המזרח, וסבות רבות גרמו לדבר. מצד אחד גרים יהודי הונגריה בכפיפה מזרחית, כי המגירים שליטי הארץ הם העם היחיד באירופה המערבית, שלא התכחש למוצאו המזרחי, כראם שמר את שפתו העתיקה, שהביא אתו לפניו מערבות אסיה הרחבות, ונשאר גם קרוב בתכונותיו לעמי המזרח. מצד שני נמצאים חכמי ישראל כאן בשכונה יהודית, שבה שורר עוד במקצת הטופס העתיק, זה שעבר לגמרי מן העולם ביתר ארצות המערב. יהודים אדוקים ויהודים, ניאולוגים יושבים פה יחדו, ישיבות תלמודיות מיסודו של מחבר ה"חתם סופר" מתקימות עליהם בתימדרש לרבנים מהסוג החדש. לא עמיהארץ בלבד חותכים את גורל היהדות בהונגריה - יש גם שם רבנים, ראשיישיבות ובעליישיבות מפלגים במספר מסים, וזמירותהילדות של שנים מקרא ואחד תרגום, רש"י וגפ"ת השפיעו הרבה על נטיותיהם המדעיות של המלמדים היהודים בהונגריה, אשר היו קרובים ברצם אל הישיבה התלמודית והריחו ריחותרורה באפן ישר או לאישר. כמו ברוסיה בזמן ההשכלה, ככה היתה גם בהונגריה לפרקים הישיבה מעין טרוודור להיכל ההשכלה הכללית, והתנאים היו כאן, במערב, יותר נוחים לשואפיהחכמה שבקרב הישיבות, כי שערי האוניברסיטות היו פתוחים לפניהם לרוחה, והלמוד השיטתי הכניס כדר במוחות חובשי ביתהמדרש, שהתחדדו על דפי הגמרא, הקנה להם הפישה הגיונית מדעית והחליש את כח הפלפול העקום, שעמד לשטן לבחורי המזרח על דרכי ההגיון המדעי. ומצד אחר נתן, ריחותרורה" טעם לשבח למחקר מדעיהמזרח של יהודי הונגריה והקל עליהם את קליטת התכנים המזרחיים, הרחוקים מרוח עמי אירופה וממילא גם מהשגת היהודים שהתבלבלו בהם. מפניזה היה המדע המזרחי של יהודי הונגריה צלול ומבסס הרבה יותר מאותו של אחיהם ביתר ארצות המערב. רב המלמדים האלה חבבו כל ימיהם את מדעי היהדות, ששמשו להם לכתחלה מעבר אל המדע הכללי. היחיד שביניהם, שלא עסק בחכמת ישראל, היה נמברי, החניך העני של ה"חדר" וביתהמדרש, שנהפך אחרי טלטולים רבים לאביריהמלמדים בלשונות המזרח ובתרבויות העמים האירניים והטורקיים וגם לחכם מדיני, המבין את

הקליכות-ארצות-המזרח והיודע-החפליג בזרמים החברתיים והרוחניים השוררים שם; אבל מיום שיצא טיבו בעולם וזכה להתיצב לפני מלכים, התרחק מעמו ומזכרונות ילדותו, ובכלל יצא מן המחנה. לעמית זאת זפתה אותנו היהנות ההונגרית-בדו-קוים-מן-שעם-היותו ממחה כהלכה במחקר לשונות-המזרח וביחוד בתולדות הפילוסופיה הדתית של האיסלם הקדוש את כל העבודה הפוריה של-חיו המעטים כמעט רק ל"הכמת-ישראל" ולא נמנע אפילו מלטפל בכל מיני עלי-בליים של פגקים ושנים, שאינם מעלים ואינם מורידים, כדי לקיים את הכלל-הגדול של אביו הרוחני שד"ר: *Judaicus sum et nihil judaici a me alienum esseputo*, ודומה לו היה הכוכב המדעי המזהיר בנימין זאב בכר, שמחקרו הרבים במקצועות שונים ורחוקים זה מזה (ההלכה והאגדה העתיקה, ספרות המדקדקים הספרדים, הספרות הערבית של יהודי ערב והפרסית של יהודי פרס וכו' וכו') היו סלת מדעית נקיה, וכלם נגעו בתחום היהדות. — זכן גם הרב והחכם הזקן עמנואל לעוף (Low) אחד הבקיאים היותר גדולים במכמני הלשונות השמיות, שהממשלה ההונגרית, הלבנה, הלאמית, הנקיה בגזעה והמתגאה כל-כך בטרת מקורה ההוני, לא הדרה שיבתו, לא גרתעה מזיו חכמתו ולא בושע להושיב אותו בכלא על אשר לא רצה בשום אופן לצאת בגלוי נגד האמת ולא חפץ להפליג בשבחה. הצעיר בין כל החכמים האלה והגדול מהם בהשפעתו המדעית הכללית, הוא יצחק יהודה (באשכנזית: איגנץ) גולד-ציהר, שזה עתה חגגו בעולם-המדע את יובל-השבעים שלו.

גולדציהר נולד בשנת תר"י (1850) בעיר שטוהלינסבורג בהונגריה, זכר בימי ילדותו נפרו בו אותות כשרונות בלתי-מצויים. במהירות גדולה קנה לו ידיעות הגונות בתורת ישראל והתחיל ללמוד את השפות השמיות, ורק זמן קצר נמשך תורה-הלמוד של הצעיר המהגן. בשנים מועטות הספיק לבקר את האוניברסיטות בבודפשט, בברלין, בליפסיה — ששם למד מפי גדולי-הדור במדע הלשונות השמיות ה. ל. פלישר — ובלידן, שבה שמש את המלמד הגדול דווי (שלא היה מאוהבי ישראל והראה לפרקים בחבוריו סכני שנאה גלויה ליהודים). מכל מלמדיו אלה השכיל גולדציהר ובהיותו בן-עשרים קבל את התאר "דוקטור". עבודתו המדעית הראשונה היתה חקירה על-דבר פרוש כתבי-הקדש של רבי תנחום הירושלמי — הוא היה אז קרוב בסוג מחקרו לכר, שעסק בחבה יתרה בספרות הדקדוקית והפרשנית של חכמי-ישראל בספרד ובארצות-המזרח. בכלל טפל אז גולד-ציהר בחקירת הלשון העברית ופרי חקירה זו היתה מהדורה חדשה ומתקנה של הדקדוק העברי בלשון ההונגרית מיסודו של המלמד בלגי, שהוציא החוקר הצעיר לאור בשנת 1872, באותו זמן שהתחיל ללמד בתור דוצנט פרטי באוניברסיטה אשר בבודפשט (הוא היה אז בן-עשרים ושתיים שנה). אבל הדוצנט הצעיר לא הסתפק במחקרים לשוניים בלבד, כי אם התחיל לחדור אל עמק חיי-הרוח של העמים השמיים העתיקים והחדשים; תרבה דברים לקחו את לבו: השקפת-העולם של עם ישראל העתיק, דברי

ימי הערבים בתקופה שלפני מחדם, ועל-הכל התכן הגדול והרחב של התרבות האיטלימית – חדת בכל גוניה וצורות התפתחותה, השקפת-העולם של האיטלים, והספרות הערבית הגדולה.

במקצוע מדע האיטלים מצא המלמד הצעיר לפניו כמעט קרקע-בתולה. מן המלמדים הקודמים לא נועזו אף-אחד לפרוש את מצודת מחקרו על כל הקף החיים הדתיים והתרבותיים של עמי האיטלים. אמנם החכם הצרפתי הגאוני, אבי המחקר המדעי של לשונות-המזרח, סילבסטר דייסי, תפס בעין-שכלו ובכח-יצירתו את עולם-הנשמה של הערבים, אבל עבודתו הפילולוגית רבת-הגונים, בזמן שהמדע המזרחי החדש היה עדין בחתוליו וצריך היה להתחיל בכל דבר מ"בראשית", לא השאירה לו פנאי לטפל בתולדות-הרוח של עמי המזרח. תלמידיו הרבים מכל קצות אירופה, הצרפתים קוסיין די פֶרְסֶבֶל, רִינֹה קֶטְרֶמֶר, האנגלי דייסֶן, האשכנזים פליגל, פֶרְנֶיסֶג, פלישר, ההולנדי דוֹזי, היהודים יוסף דרנבורג ושלמה מונק וסיעתם היו חכמים מבהקים בהוצאת כתבי-יד מזרחיים מכל מקצועות-הספרות וזוהרים מאד בתרגום מדיק של ספרים אלה, וכתבו בלשונות אירופיות שונות, טפלו הרבה בדקדוק הלשונות השמיות והאירניות ובלקסי-קוגרפיה שלהן; אבל בשעה שבאו לכתוב על דברי-הימים המדיניים והרוחניים של עמי הקדם, נעשו ליראי-הוראה, שלא זזו מהמקורות הערביים והפרסיים ומסרו לנו בשנוי-לשון קצת מה שמצאו כתוב בספרים שלפניהם מבלי לבקר אחרי הדברים ומבלי להכניס מרוח היצירה המקורית שלהם אל תכן האותיות המתות. הזהירות המדעית שלהם עמדה לשטן למחקר החפשי: מצד אחד לא היתה כל הספרות המזרחית הרחבה בידם, וסקירה מקפת עליה חסרה להם; הספרים שהתגלגלו לידיהם היו לפרקים תורת, אחרונים, שנצלו את ספרי הראשונים ולא בררו דוקא את הסלת שבהם. מצד שני היתה גם הבנת הספרות הזאת על-פְּרִיה דורשת עבודה קשה מחכמי אירופה, שקנו להם את ידיעת לשונות-המזרח על-פי שיטת למוד לשונות קלסיות מתות ולא קלטו את רוח השפה. לגבי זה היו חוקרי לשונות-המזרח בארצות המערב דומים הרבה לתיאולוגים הממחים ב"הברית הישנה", אשר ברבם הגדול לא עצרו כח להכנס לפרדס כתבי-הקדש העברים, כי חושי-הלשון שגב מהם. – וכמו שלא נועזו התיאולוגים הנוצרים זמן רב לגשת אל הספרות העברית המאחרה לתקופת כתבי-הקדש, שהיתה להם כספר החתום – ככה הסתפקו גם חוקרי לשונות-המזרח בקריאת הקוראן ומפרשיו (ולא תמיד המבחרים שבהם) ולא נגעו בעמודי הבנין הגדול של האיטלים המאחר – בספרות ה"סנה" (או ה"חדיתים") ונושאי כליה – זה התלמוד של המוסלמים, הדומה בהקפו ובערכו ההיסטורי לים-התלמוד שלנו, ומתוך-זה נשארו שערי עולמ-הרוח של עמי-האיטלים נעולים בפני חכמי אירופה. במובן יציתי לא חדשו הרבה – כשיצאו אחדים מכלל זה ובקשו להקיף את תולדות האיטלים, כמו דוֹזי, מיד העלו בספריהם הרבה דברי-נבואה – ועל-הרוב הסתפקו בקפוצ' חחמך והלבנים לבנין המדעי בעתיד. המשכילים העומדים סחף

לחקירה המזרחית הרשמית נסו לראות בעבודתם של מלמדים אלה יגיע רב וברכה מועטה ולפרקים מצאו בה דקדוקי-עניות יותר מן המדה. דוקא לא מקרב המלמדים, כי אם מאנשי-המעשה, שהלכו למסעיהם בארצות-המזרח וסגלו להם לא מתוך הספרים ומפי מורים מלמדים, כי אם מתוך החיים ומפי העמים המזרחיים, את ידיעת הלשונות המתהלכות ביניהם, נסו אחדים למסור סקירות כוללות ומקיפות על החיים התרבותיים החדשים והעתיקים. ככה תאר לנו וטצשטיין, מי שהיה סוכן מדיני (קונסול) בארצות-המזרח, את חיי הערבים בני-הישוב והנוודים, מנהגיהם, השקפת-עולמם ואמונותיהם והקיש מן ההוה על העבר עד שהשכיל להפיץ אור חדש על "שירי-השירים" שלנו. אלויס שפנגר, שגם הוא לא היה פרופיסור לכתחלה, למד את שפת הערבים במזרח וקנה לו בקיאות עצומה בספרים ובכתבי-יד, שלא זכה לכמותה אפילו אחד מן המלמדים המְחזקים, והוא לבדו מצא על בנפשו לכתוב ספר "חיי מחמד" בשלשה כרכים ולא הסתפק בו במסירת תכן הספרות שעבר עליה, כי אם השתדל גם להכניס אל תכונת מחמד רוח-חיים מכח יצירתו המקורית. אמנם מעוף-הדמיון שלו לא רצה לדעת את המשמעת המדעית ומתוך-כך הביא בספרו הרבה השערות פורחות באויר, אבל סוף-סוף נשאר ספרו שהיה בשעתו לקוץ בעיני המלמדים – כמו שהיו, דברי ימי רומא של מזמסן בדור ההוא למפלצת בעיני הפילולוגים הקלסיים – אבן-פנה במחקר חיי הנביא הערבי ותקופת צמיחת האיסלם. וכמוהו לא היה מויר (Muir) האנגלי, שחבר אף-הוא ספר גדול על מחמד, מן המלמדים שאמונתם בכך וכתב דברים רבים למרת-רוחם של אלה ושלא על דעת זהירותם המדעית. גם אלפרד פון קרמר, שמלאו לבו לכתוב תולדות האמונות והדעות השוררות באיסלם וסקירה מקפת על תרבות ארצות-המזרח בתקופת הכליפים, היה רק קונסול משכיל, לא אהב את הדקדוק הערבי ולא ידע להבחין בין המשקלים השונים של השירה הערבית, ועל-כן נחשב כזר ההורס אל הקדש בעיני החכמים הממחים בלשונות המזרח, והם מתחו גזר-דין קשה על ספריו, ואף-על-פי-כן נעשו ספריו החשובים למורי-דרך בתולדות החיים הפנימיים של הערבים בתקופת החסן המדיני והפריחה הרוחנית שלהם. וכן גם אדולף-פרידריך שק, שנכנס לפרדס השירה המזרחית וידע את כל שביליו, הממחה היותר גדול בידיעת האמונות המזרחית, היה משורר ואמן ולא מלמד.

גולדציהר חבר בנפשו שתי סגלות יקרות, שרק לעתים רחוקות הן גרות בכפיפה אחת: מצד אחד – כח מדעי חזק והבנה פילולוגית מצינה, שהתפתחה על-ידי החנוך השיטתי; מהצד השני – דמיון-יצירה מבהק וכח-הצרוף של החמר הרב והמנמר אשר מצא לפניו. שתי סגלות-הרוח האלה הסביעו את חותמן על כל חבוריו, נוסף על כח-תפישתו המהיר וכח-זכרתו החזק. אדם כמותו לא יכול להצטמצם בתחומים צרים של מקצוע ידוע ולהעלים את עיניו מהקשר החי המחבר את המקצוע הזה אל התרבות הכללית. הרשות בידינו לאמר, כי גולדציהר לא כון למפרע במחקריו אך

טק לתרבות חמורחית כשתיא לעצמה, פי אם שאף למצא את מקומה
 בתרבות העולמית לקבוע אותה בתור חוליה בשלשלת האנושית הכללית.
 חכונת המלמד לא נעמה בו את דמות הסופר בעל הכשרון.
 כל המעלות הראויות למחקר מדעי מקיף וחודר אל תהום השאלה
 כבר נמצאו בספריו הראשונים, למשל, בספר המתוס, אצל העברים הקדמונים
 (1876). הספר חוז, שבו טפל המלמד הצעיר בשאלה מדעית, שרב התוקרים
 בעלו את מציאותה בכלל, כתוב בהסברה מדעית גוחה ומצינה ובהצעה
 ספרותית רבת הענין. המחבר הקרה לפתוח בדברייסנגוריה ולסתור את
 טענותיהם של מלמדים רבים, שנחשבו לממחים בתולדות ישראל בימי קדם
 ובהבנת השקפת עולמו. עליו היה להראות את שגגות רגן, שהיה אז בחזקת
 בונה מדעי של תולדות תקופת כתבי הקודש, ולהוכיח כי עקם החכם הזה
 את פשוטי הכתובים מתוך משפטים קדומים, שהיו בעיניו בבחינת משכלים
 ראשונים. גולדציהר מלא את עבודתו באמונה, הראה במופתים מוחשים, כי
 כל התורה על דבר ההבדלים הגזעיים בהשגת העולם הראשונה, הפרימיטיבית
 היא מדרש פורח באויר, הנחותי מבססות על יסוד ידיעותיו העצומות
 במקצוע תולדות התרבות האנושית, שרכש לו מספרים רבים וגם מתוך חקירה
 מקורית, ובהן הראה את כל הכח של שקול דעתו וסברתו המדעית. בכלל
 הדגיש המחבר בספר זה את הקיום האנושיים הכלליים של השקפת ישראל
 הקדומה ושל השקפת משפחות בני ישם בכלל, ודחה את הגטיות השליטות
 במדע—שיסודן הוא שנאת ישראל בהכרה או שלא בהכרה—לראות בעם ישראל
 מתחלת בריאתו, וגם בגזע השמי שמתוכו יצא, איוו חטיבה מיחדה בעולם,
 אבר שונה בתמונתו משאר חלקי גוף האנושיות. הוא קבע את מקום
 המתולוגיה העברית העתיקה (כפי שהתבלטה בכתבי הקודש) בתוך המתולוגיה
 השמית וברר את יחוטה של זו למתולוגיה של יתר עמי אסיה ועמי אירופה,
 הבדיל בין הצד המיוחד שבה ובין הצד השווה המשקף לה עם עולם האגדה
 של עמי אירופה. הספר הזה, שנכתב זה כארבעים וחמש שנה (באשכנזית,
 ואחר כך תרגם אנגלית), הוא גם כיום הזה מחקר מדעי רב הענין, ואנו
 נוכחים לדעת, כי המדע של זמננו לא קדם הרבה את גולדציהר במקצוע
 זה. מי שמוצא, כי דרש המחבר בספרו הנזכר מתוך פסוקי כתבי הקודש
 יותר ממה שיש בהם ויצר בדמיונו תכנים מתולוגיים שהיו, אולי, זרים לעם
 ישראל בימי קדם—יודה בודאי, כי במקצוע זה של מחקר, הדורש בכלל
 עבודה מרבה של דמיון היצירת, עמד עוד המחבר בשתי רגליו על קרקע
 המדע, ולגבי זה די להשוות את עבודתו לאותה של הבאים אחריו, חוקרי
 המתולוגיה הכללית, שלא הבינו כהלכה את השפות השמיות והכירו את כתבי
 הקודש מכלי שני, או המלמדים החדשים בקדמות אשור ומצרים מעין
 דליס, זינקלר, ירמייאס, ינסן, פלטר וסיעתם, שהפכו את הקצרה
 עליה לגמרי ויצרו להם השקפת עולם של עמי ישראל בימי קדם, כפי
 שהיא צריכה להיות על יסוד פסוקים שלא נמצאו בתורה ובגביאיים
 זמכתובים, — ואז יתגלה ההבדל בין ההשערות המדעיות, המתקבלות על הלב,

של גולדציהר: "בין המצאות טהייתפל אלה, שסוף־סוף אינן אלא קוריי־עכביש משנים... שפגש אותם דמיון־אדם פרוע... בכלל לא נתן הספר הזכור להקבע במסגרת: עבודתו המדעית המאחרת, שהיא קקדשה כמעט כלה להשקפת־העולם הערבית, — הלא גם בזמן כתיבתו של ספר זה — עצמו הוציא המחבר לאור שלשה ספרים: "Beiträge zur Geschichte der Gelehrsamkeit unter den Arabern", אבל עלינו לזכור, כי תחשקה האוניברסלית של המלמד, שנמצאה בספרו על־דבר המתולוגיה העברית, נשמרה בכל חבוריו שכתב לאחר־זמן, ובשעה שתאר לנו את עולם הערבים והאיסלם כצורתו, לא ראה בו ערער בודד בערבה, כי אם הרגיש תמיד את כח יניקתו מקרקע האנושיות הגדולה וגלה את המניעים הכלליים והעליונים שבו, את ההשפעה הרוחנית ההודית שבינו ובין יתר השקפות־העולם האמונות העמים. הקשרים שבין האיסלם והאמונות הקודמות הסמוכות לו בזמן אינם קשרים מיכניים בלבד, מעין אותם שגלה ג'יג'ר בספרו הקלסי "Was hat Mohammed aus dem Judentume aufgenommen", בין היהדות ובין האיסלם, כי אם קשרים פנימיים ודינמיים, המתנים מצד אחד בתכונות הכלליות של השגת־העולם האנושית ובחקים הנצחיים השליטים בהתפתחות חיי הגשמה, ומהצד השני — בזרמים הרוחניים המפלסים להם דרכים נעלמות מבן־אדם לרעהו, מקבוץ אנושי לחברו, המסירים גבולות־עמים ומתגברים על כל ההבדלים הגיאוגרפיים והגזעיים. — בתפישה זו התבלט היתרון הגדול שלכח יצירתו של גולדציהר על הכשרונות המדעיים של חבריו.

גולדציהר הבין, כי לשם הבנת האיסלם כהיותו ולאמתו אין די לשמש תלמיד־יחכמים שבאירופה ולהשקיע יגיעה מרבה בקריאת הספרים הערביים, שהיא קשה לחכמי־המערב מאד. הרי מלמדים אלה עם כל שקידותם וזריותם נשארים ברבם זרים לנשוא־מחקרם, כי השקפת־העולם המזרחית רחוקה מהשגתם, והם תועים כל ימיהם סחור־סחור לעולם שהם דנים עליו. גם בזה אפשר להשוות את חוקרי לשונות־המזרח למורי הלשון העברית באוניברסיטות שבמערב. אלו נודמן לאלה, למשל, איזה ספר מיצירת ישראל בימיהבינים ועלה בדעתם להוציאו לאור ולתרגמו, בודאי היו עושים את הדבר בעזרת כל מכשירי החקירה המדעית ומדקדקים בקוצו של יוד — ואחרי כל העבודה הקשה והטרח המקרה, ולמרות כל הספרים הרבים והעבים שהיו משמשים להם אמצעים למחקרם, היו מוציאים לאור תרגום שיש בו כדי להעיר בת־צחוק בפני יהודי המזרח, שלמדו את הלשון העברית מילדותם. די להזכיר את המלמד הממחה הנאמן בכל בית הדקדוק העברי אדוארד קניג, שכתב ספר בשלשה כרכים רבי־הכמות על "בנין לשון כתבי־הקדש", וכשנודמן לו לרגלי איזה מחקר מאמר האגדה: "ירבעם בן־נבט בקש לעשות קסטת בין ישראל לאביהם שבשמים", נכשל בהכנתו ופרס אותו באשכנזית באופן משנה. גם תרגומי הספרים הערביים (וביחוד השירים הערביים), שנעשו על־ידי חכמי אירופה, מלאים שגיאות מעין זו, והערבי המשכיל של זמננו נייע עליהם ראש וילעג לחכמים המגששים בחשך. מתוך הכרה זו החליט גולדציהר הצעיר בשנות השבעים, בהיותו כבר מורה באוניברסיטה, לנמנע

אל ארצות המזרח, לא על-מנת להכיר את החיים החיצוניים ולשוב עם ציורי-מסע נאים, או לעסוק בחפירות ולגלות עולמות קבורים באדמה, כי אם כדי ללמוד תורה לשמה, את תורת-החיים של האיטלם מפי מורים מוסלמים ממוחים. הוא הגיע אל קהירה, מרכז ההשכלה הערבית במצרים, ושם נכנס - ובוה היה היחיד בחכמי אירופה - אל הישיבה ללמוד תורת האיטלם שעלי-יד המסגד הגדול הנקרא בשם „אזהר". מלמד אירופי הישב לדגלי המעלמים והאסתטיים, רבני האיטלם, הרי זה דומה, למשל, לתיאלוג נוצרי מארצות המערב שהלך ללמוד תלמוד אל ישיבת טלז או וולזון; זה בודאי לא היה יכול למצא ידיו ורגליו בשיטת הלמוד המזרחי לו לגמרי, בדרכי ההגיון המשנים והרחוקים מהשגת שכלו וגם בחמר הלמוד היבש - והיה שָׁב כלעמת שהלך. הישיבה המוסלמית דומה לישיבה התלמודית שלנו כדמיון המדרסות (בית-הספר לתינוקות) הערבית ל„חדר" היהודי. גם פה וגם שם רוח-הקדם מנשבת, שיטת הלמוד וחמר הלמוד כמעט שלא השתנו מאות-שנים רבות, ההסברה היא מיכנית בלי רוח-חיים, השאלות העומדות על הפרק צוללות בעמקי ים הסכולסטיקה ומטפחות בפני ההגיון הבריא ואפן הלמוד דורש מתוח כל נימי כח-הזכרון. מובן, כי חרף-נפש נמרץ דרוש היה לגולדציהר, כדי לשקוד על דלתי בית-מדרש זה ולשבת על ספסל אחד עם תלמידי הישיבה המוסלמים, שהביטו עליו בתמהון ובחשדנות. בצורה זעירה מזכיר מעשה זה את המעשה הרב של המלמד הצרפתי הידוע אנקטיל דו-פרון, אשר שם את נפשו בכפו ונדד בדרכים מספנות עד הרי הודו הצפונית, כדי ללמוד שם מפי הכהנים הפרסים עובדי-האש את שפת הַנְּד ותורת-האֶבְסְטָה. תשוקת-הדעת התגברה על המכשולים החמריים והמעצורים הפסיכולוגיים הקשים עוד מהם. - לגולדציהר היתה גם למפרע איוו הכנה לקלוט את תלמוד המוסלמים, מכיון שגדל בסביבה, שלא היה התלמוד היהודי זר לה, והשאלות הדתיות וההלכיות של האיטלם הוכירוהו במקצת את הגירסא דינקותא. איך שיהיה, הלמוד בקהירה הביא ברכה רבה לעבודתו המדעית, כי שם הצליח ללמוד את השפה הערבית בתור שפה חיה וספרותית כאחת, שם קלט את חוש הלשון הזאת, הזר לרב מלמדי המערב, ולא לבד שעבר שם על החמר של הספרות הדתית הערבית, כי אם גם למד להבין את התפתחותה המקורית, את המסורה המקבלת שלה, את התיחסות תלמידי החכמים המזרחיים אליה ואת השפעתה הפסיכולוגית וההיסטורית; מתוך-זה קבלה אצלו התרבות המזרחית הנעוצה בדת האיטלם רוח-חיים ולא היתה עוד בבחינת גשוא מדעי מת, שאין הדעת יכולה לשלוט בו כהוגן, מפני שהיא תופשת רק את שטחו ולא את תוכו. אל התפישה המדעית ההגיונית של הסוקר המלמד העומד מחוץ התחברה עכשו הידיעה האורגנית של האדם הנמצא בפנים. המלמד היהודי יצא מישיבת „אזהר" ותורתו בידו. כל הספרים, שחבר אחר-כך, נכתבו מתוך שפע-דעת, ולא את כל ידיעותיו שפך בהם, כמעשה רב המלמדים שהיו בקיאים רק בהלכה שנודמנה להם, כי אם צמצם בהם את תמצית ידיעותו הנוגעת בנושא שלפניו לבד.

לא את התלמוד הדתי המוסלמי בלבד קבל גולדציהר בישיבת „אזתר“, כי אם גם הרחיב את ידיעותיו בשאר מקצועות הספרות הערבית ונעשה לממזהה גדול בידיעת האיסלם וכל התרבות הגדולה של הערבים, — לחכם, ששמו הטוב הלך לפניו בקהל המלמדים במערב וגם במחנה תלמידי החכמים המוסלמים, שהוקירו את ידיעותיו הרחבות ואת כח-הגיונו החזק. תלמידים רבים באו אליו אחר-כך אל בודפשט, סטודנטים מארצות המערב, שרצו ללמוד מפיו את מדע-האיסלם, וחובשי בית-המדרש מן המוסלמים שבארצות המזרח — כדי לקבל ממנו את אפני הלמוד המדעי ולחדש על-ידי זה את תלמוד תורתם המקבלה ברוח הזמן. עבודתו המדעית של גולדציהר נעשתה פוריה מאד, ואל כל מקצועות חקירתו הכניס זרם של חיים חדשים. כל מחקר שלו שולח קרנים לצדדים, כל מאמר קטן שלו הוא מועט המחזיק את המרבה, וכל ספר מסמן התקדמות חשובה במדע המזרח. נקח למשל את שני הספרים — שאינם גדולים בכמות לפי-הערך: „Abhandlungen zur arabischen Philologie“ (חלק ראשון, לידן 1896, חלק שני — שם 1899). השם אינו הולם את תכן הספרים האלה. לא את המקור של מבטאים ידועים בא המחבר ללמדנו, כי אם את התכן שלהם, ולא את התכן ההגיוני, כי אם את התכן המעשי במסגרת רחבה מאד, בכל התפתחותו ההיסטורית. החלק הראשון מקדש לחקירת שאלות ידועות של השירה הערבית, ומתוך פתרון השאלות האלה מפיץ המחבר אור חדש על חי הערבים בתקופה הקדומה לזמן האיסלם, זו שהם קוראים לה בשם: תקופת ה„סכלות“ (ג'היל'יה). לכאורה הרי זה מקצוע, שכל חכמי הלשון הערבית דשו בו, ושלת המלמדים האשכנזים הותיקים שבדור הזה, נלדקה, וליהיון וגל'ור, וחכמים שונים מארצות אחרות כתבו בו מחקרים מקיפים ומצוינים, — ואף-על-פי-כן העשיר גולדציהר את תמונת התקופה הזאת בקיום חשובים, שנעלמו לגמרי מעיני יתר החוקרים. אמנם המחבר מדבר בעקר על שירת-הלעג של הערבים, אבל בקבעו אותה בזמן ובמקום ובתנאים, הרי הוא חודר אל עמק חי הנשמה של בני-המדבר הקדמונים, מתעכב על מנהגים ידועים שלהם, שלא שמענו עליהם מקדם, מבקש את מקורם באמונות ידועות ועומד על סבותיהן של אלה. — בספר השני פרסם גולדציהר חפור של אחד הסופרים המשכילים הערבים (בעלי ה„אדב“, טפוט מיוחד של החיים הערביים והספרות הערבית), המספר על-דבר ה„ישישים“. הספר כולל המון ידיעות מחיי אנשים מפרסמים שהגיעו לזקנה מפלגה. והידיעות האלה משזרות בתרזים, שמקצתם מיחסים לישישים עצמם ומקצתם חפרו לכבודם על-ידי אחרים — הכל על-פי התכנית הכללית של הספרים הערביים במקצוע זה. גולדציהר הקדיש למגלה זו מבוא גדול, המבוא קובע ברכה לעצמו (הוא חשוב לנו מכל הטופס הערבי של הספר), כי בו פתח לפנינו המחבר מדור נפלא אחד של עולם-הנשמה הערבי: הוא העביר לפנינו מצדדים רבים את יחס הערבים אל הזקנים המפלגים בשנים, את תפקידם של אלה בחיי הדת, המדינה והחברה, את היחס של השירה והספרות לשאלת ה„ישישים“, וכ' וכו', וכמובן — תפש את

הדבר מנקדת-הראות של תולדות הערבית הכללית. את השירה הערבית חבב גולדציהר לא שחזר מיתר חוקרי-השון, כי מי כמנהו יכול היה להשיג את ערכה הגדול במי העם בכל הקפו זאת השפעתה על הספרות הכללית הערבית ועל המדע הערבי לכל בניו מלבד מחקרים שונים בשירה הערבית שפרסם במאמרים ובספרים שונים (למשל, המחקר רבי-הענין על-דבר יחס המשוררים והמבקרים הערביים המאחרים לשירה העתיקה ותחודשה. בספר הנזכר, חלק א) הוציא לאור את הדין (אספת-השירים) של המשורר הערבי אל-חטיא עם מבוא רחב, שיש בו מכל סגלות הכתיבת המדעית של גולדציהר (1893). הוא לא חסח את דעתו מחשפעת השירה הערבית על ספרות היהודים וכתב מאמרים הערות לתולדות השירה העברית בספרד וסבל היקשה הערבית שבה, ובכלל ספלי לפרקים בספרות היהודית-הערבית במאמרים שפרסם במאמרים שונים, וביחוד ברבעון "Revue des études juives", שיצא לאור בפריז.

אבל כל הענינים האמורים היו רק מעין ספלי לעבודתו המדעית של גולדציהר. עקר עבודה זו מקדש למקצוע אחד רבי-ההקף, שאפשר לראות בו את יצירתו המיוחדת ושבו הוא בבחינת מושל בכמה מקצוע מדעיים האיסלם, הכולל תולדות הדת העיונית והמעשית של המוסלמים, גורר הפעות התפתחותה המקורית וההשפעות ששלטו עליה מן החוץ, תולדות הכתות הדתיות וחלוקי-הדעות שביניהן ובקרת כל הספרות של הערבים ויתר עמי-המזרח הנוגעת בדברים אלה. עוד באחד מספריו הראשונים "Beiträge zur Literaturgeschichte der Schia", ויותר מזה בספריו המאחרים גלה גולדציהר אפקים חדשים בתולדות התפלגות האיסלם היסודית לשתי כתות עקריות, הכת האחת הקוראה לעצמה בשם כת המסרת (הסנה) והסכמת-הזקנים (ג'מעה) של המאמינים בכל דברי הסנה, זה התלמוד של הערבים, והכת השנית, ששמה הכולל הוא שיצה (סיעה) מקצר משיצת-עליה, כלומר, המפלגה של עלי חתן-מחמד) ושעד גולדציהר היו רגילים המלמדים לראות בה כת מתנגדים גמורים למסרת האיסלם (כמו הצדוקים בשעתם). — אמנם בראשית תקופת האיסלם לא היו שתי הכתות האלה יחידות במעמד, כי ההסתעפות היתה רבת-גונים יותר, אבל בעוד אשר כל המפלגות הנשארות סמו-תמו, התעודו שתי הכמות הראשיות האלה והשנאה הנמרצה שביניהן היא הפרץ הגדול בבנין האיסלם עד היום הזה. מכיון שהרב הגדול של הערבים וכל עמי הטורקים הם מוסלמים על דעת הסנה, בעוד אשר הפרסים ועוד שבטים מועטים להוטים אחרי דעות-השיצה, באו החוקרים העומדים מחוץ למדעי המזרח, שלא היו בקיאים בטיב התפתחות האיסלם, לידי השערה הנוחה ביותר לסוקר שטח, כי הנגוד בין שתי כתות אלה הוא הנגוד שבין שני הגזעים השמי-הערבי והארי-הפרסי שנטשטש לשעה היסטורית קלה אתרי שנכנסו הפרסים, חלקם ברצון וחלקם באנס, אל ברית האיסלם, אבל תור ונעור אחר זמן קצר והתבטא בפרץ החזק שקם בבנין האיסלם מימי שלטון בית אמה. בדעה זו התזיק לא כותבי ההיסטוריה הכללית בלבד, כי אם גם אחדים מהמלמדים נממחטם בתולדות-הערבים, אבל גולדציהר הראה על

יסוד המעשים כהויתם, כי השערה זו — שמקורה שוב הוא האמונה הנמרצת
 בסגולות המיוחדות של הגזעים — אינה אלא המצאה יסודית שהאמת ההיסטורית
 מטפחה על פניה. בזה פון גולדציהר לדעה אחת עם נלהויזן, שגם הוא
 דחה את ההשקפה הגזעית ביחס לשאלה זו, כמו שדחה אותה גם במקומות
 אחרים (בדבריימי ישראל ויהודה שלו). גולדציהר גלה את טעות ההשקפה,
 כי כת השיעה דוחה את הקבלה המאחרת למחמד בהחלט ומוצאה ספוקה
 בקוראן לבדו, והראה על הדבר שיש לכת השיעה המון קבלות משתפות עם
 בעלי-הסנה, אלא שהיא חולה אותן בשלשלת-קבלה אחרת (ממש כמו שעשו
 הקראים בקבלת הישראלית, כשלקחו הרבה דינים ממסורת הרבנים ויחסו
 אותם לגדוליהם ההיסטוריים או המדמים). ומלבד זה סתר את הדעה,
 שהחזיקו בה רבים, כי תנועת השיעה היא מעין ריאקציה היסטורית של
 חרות-הרוח נגד התאבנות דת האיסלם וחקי ההתייחדות הרבים שחנקו את
 החיים, בהראותו, שכת השיעה היא הרבה יותר קצונית בדתה ומתיחסת
 באיבה גמורה אל בני יתר הדתות, ועל-כך-פנים מצטין האיסלם של הסנה
 בסבלנות יתרה עליה ונעלה ממנה בתור תורת-חיים. גם בזה קטל המלמד
 היהודי שקר כסכם „מדעי“ אחד, הדומה לשקר המסכם בחוג ידוע של חוקרי
 דבריימי-ישראל, אשר מצאו בתנועת-הקראים מחאת החיים נגד הדתיות
 הקצונית שהמיתה את חפש הרוח והיצירה, והעלימו עינם מזה, שיותר ממה
 שבאו הקראים להקל מעל המצוות צברו גזרות ואסורים על-גבי סיגים, אף
 כי חסר לאלה יפוי-הכח של שלשלת-הקבלה העתיקה, ותחת לגאל את החיים,
 אסרו אותם בכבלים כפולים ומכפלים. גולדציהר עמד על חלוקי-הדעות שבין
 שתי כתות האיסלם הנזכרות וברר את סבותיהם והבדיל בהם בין המניעים
 השונים: הדתיים, המדיניים והחברתיים (סוציאליים) ואת הנחותיו בסס על
 חקירה מפורטת של הספרות האיסלמית ההיסטורית והדוגמטית. ביחוד
 הדגיש את ערכה הגדול והשפעתה ההיסטורית הכבירה של הערצת
 האי-שיות בצמיחתה ובהתפתחותה של כת-השיעה, אשר בקשה למצא
 בעלי חתן הנביא את האידיאל של האנושיות ותלתה בו את כל ההיות
 והרעיונות על-דבר האדם העליון, הקרוב במעלתו לאלהים, שקבלה אותם
 מאמונות זרות. הוא חקר גם את האמונה המשיחית של הערבים בכלל ושל מפלגות
 כת-השיעה בפרט, זו האמונה בבחירו ואישימינו של האלהים (מהדי,
 המישור), שיבוא בזמן מן הזמנים לגאל את „אמת“ האיסלם. כידוע, הביאה
 אמונה זו לידי תנועות דתיות-מדיניות חזקות, ביחוד בקרב הערבים היושבים
 באפריקה והקרבנים שקבלו מהם את דת-מחמד, ואף כי אמונה זו היתה
 אפית בשביל כת-השיעה, שמפלגות ידועות ממנה האמינו בהופעה חדשה
 של עלי לקץ הימים, ומפלגות אחרות — בשיבת האמם השנים-עשר מבית
 עלי — בכל-זאת מצאה לה מהלכים גם בין הנוטים אחרי הסנה, לרבות חלק
 האדוקים שבקרבם מתלמידי בית-א-ש-ע-ר, העמוד הימני של בנין האיסלם
 המאחר. אחת התנועות המשיחיות היותר כבירות התחוללה על-ידי ילידי
 אפריקה המערבית עבדאלה בן המרת (הנקרא בשם „בן-הטורה“ במזרח-אב-ד

הלוי ב"ספרא הקבלה") בראשית המאה השתים-עשרה למנין הנוצרים. האיש הזה, שנמשו חשקה בתורה, נדד אל ארצות המזרח לשמש את מורייהדת ומבנהקים היושבים שם, שיצא שמים לתהלה בכל ארצות המזרח; ולפי המסורה, ישב בבגדד או בסוריה לרגלי אבו חמד אלגזלי, מופת האיסלם, שעליו העידו מעריציו הרבים בדורות הבאים, כי, ראוי היה שינתן הקוראן על-ידו, אלמלא קדמו מחמד. אלגזלי הכריע את נצחון השקפת אשערי על הדעות המתנגדות לה ובוה הטביע את חותם האדיקות על האיסלם הכשר (על דעת הסנה והגמעה) לדורות. בן-תמרת סגל לו את יסודות תורת אשערי, אבל יחד עם זה נטה גם אחרי האמונה המשיחית. בשובו אל ארץ אפריקה, שם שררו אז שיטות אחרות של דת-האיסלם, נקהלו אליו תלמידים רבים, והוא למד אותם את יסודות הדת על-פי השקפת אשערי (ובזה נטע את ההשקפה הזאת על אדמת אפריקה), גם, עורר אותם לבחור בטוב ולמאס ברע, ומלבד זאת גלה להם את סודות האמונה המשיחית ואת כל הסמנים של הגואל העתיד. כשראה את מספר תלמידיו הולך הלוך וגדול, נגלה למעריציו, שהפיצו את שמו הטוב בכל הסביבה, והראה אותם, כי כל המעלות שמנו רבותיו בגואל העתיד נמצאו בו. ככה נהפך למהדי והסיעה הגדולה של מאמיניו קבלה את השם: מאחדים (מיחדים), בלשונות אירופה: אלמוהדים), כי חשבה, שתורת רבה היא לבדה יחוד האלהים הראוי. על יסוד הלכות משיח צריך היה המהדי לחבר את כל עדר האיסלם ולהכניסו תחת כנפי שלטונו, ואחר-כך לכבש את פרס ורומי (קונסטנטינופול) ולהמית את הרמאי (כח-הטמאה, המתאים לרשע או לארמילוס של היהודים, לאנטיכריסטוס של הנוצרים). הוא פתח את מעשה הגאליה במלחמת-מצוה עם המרבטים המושלים באפריקה ובספרד, שנחשבו בעיניו לכופרים גדולים. במלחמה המכריעה הראשונה הפו המאחדים מכה נמרצה ונפוצו לכל רוח, ובן-תמרת נפל חלל, אבל התנועה המשיחית לא פסקה אחרי מותו. תלמידו איש-המעשה עבד-אלמאמן אסף את המאחדים ואחרי מלחמות ממשכות החריב את ממשלת המרבטים ויסד על משואותיה את מלכות המאחדים באפריקה ובספרד. כוס התרעלה של הקנאות המשיחית עברה על הכופרים שבין המוסלמים ועל בני שאר האמונות, וביחוד על היהודים, שנגזר עליהם שמד כללי. כל קהלות ישראל העתיקות בספרד הדרומית, מרכזי התורה והחכמה והשירה, נשמדו פעל-פני האדמה. השמות הגאיונים: קורטובה, אליסנה, גרנטה, מלקה, שיביליה וכו' נמחו מספר תולדות ישראל (עד-כמה שלא התחדשו קהלות אלה בזמן מאחר תחת שבט הנוצרים), אבל, מלכות המשיח או ממשלת המאחדים המיסדה בדמים לא האריכה ימים. אחרי דורות מועטים התפוררה ונחלתה באירופה נהפכה לזרים - למלכי הנוצרים. תנועת המאחדים היא אולי התנועה המשיחית היותר חזקה שקמה בקרב האיסלם; והשפעתה חזיטורית היתה אדירה מאד, אף כי היתה כלה שלי-לית, בהרסה את כל התרבות היפה של האיסלם החפשי במערב-אפריקה ובספרד. סניאז נעשו הערבים במערב - כמו אחיהם

במזרח – לעם הולך בחשך, שבתו החכמה והחקירה החפשית ופג כח היצירה, הקלטה הדתית התקשתה, המוח צמצם את עצמו במלפול הדתי העקום והיבש, ונטל העפרת של הסכולסטיקה קבר תחתיו את זכרונות העבר המזהיר, כשעמדה האמה הערבית מאות שנים אחדות בראש העולם התרבותי. הסבות והתנאים שהביאו לידי התפרצות כח־ההרס הזה נעלמו בחשך התיסטוריה, וסופרי דברי ימי הערבים והברברים במערב (מגרב) ובספרד, אלמפרי, אלמרכשי וחבריהם, וגם ההיסטוריון הגאוני של הערבים אבן־קלדון, שהבין לחקור לסבות המאורעות ההיסטוריים ולבקש את המניעים הפועלים בהתפתחות חיי המדינה והחברה, לא נתנו תשובה מספקת על השאלה החמורה הזאת. גולדציהר השתדל להפיץ אור על התנועה האפלה ולברר את יסודותיה הרוחניים. לצורך זה הוציא לאור את הספר הגדול (שנקרא סתם: „ספר“ – כתב) של עבדאלה בן תמרת, זה ה„שלחן־ערוך“ של התיאולוגיה המאחדית, עם מבוא מדעי על־דבר מצב תורת הדת של האיסלם באפריקה המערבית במאה הי"ב, ובדק את החדושים הדתיים שהכניס בן תמרת אל התיאולוגיה. עוד מאמרים אחדים הקדיש גולדציהר לשאלה זו. לא פחות מהחקירות על־דבר הכתות הדתיות באיסלם חשובות חקירותיו של גולדציהר על־דבר צמיחתה והתפתחותה של הקבלה הדתית (ה„סנה“). הוראת המלה היא מעין „הלכה“, זו התורה־שבעל־פה האיסלמית. בין יסוד תורה זו ובין יסוד התורה־שבעל־פה שלנו יש דמיון גדול. כמו שיחסו חכמינו בימי הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד את קבלתם ומסורתם למשה רבנו, ככה תלו גם הערבים את דברי מסורתם במחוקקם מחמד, אלא שלהם היה יסוד יותר צודק לדבר; כי מחמד חי ופעל בתקופה היסטורית גמורה, כשהכתב כבר נמצא בידי הערבים. לפי מסורת האיסלם, לא הספיק ספר הקוראן לכל הדרישות של החיים הדתיים עוד בימי מחמד, ולפני מותו קרא אל הטובים אותו: „הביאו לי מגלה, ואכתוב בה חקים בשבילכם, פן תתעו מן הדרך אחרי מותי“. אך אחד מידידיו הנאמנים, צמר אבן־אלכטב, חשב כי דעתו נטרפה עליו וכי די למאמינים ב„ספר־חאלהים“ – הקוראן. קרוביו ויודעיו של מחמד שמעו מפיו כללים רבים איך למלא את מצוות הקוראן כהלכה, וכן גם דברים שונים שלא נמצאו בספר הזה, ומסרו את הדברים אחרי מותו לצעירים הבאים אחריהם, שלא זכו להכיר את שליח אלה פנים אל־פנים. מלבד זאת היו מכירי מחמד מרבים לספר על ארחות חייו, מנהגיו, דרכי עבודת־האלהים שלו, פסקיו והוראותיו ועוד פרטים שונים ששמעו ושראו אצלו, והמוסלמים האדוקים השתדלו לחקות במל הליכות חייהם את מחוקקם ולהדמות אליו כפי מדת האפשרות; מפני־זה היו שותים בצמא את סטורי הזקנים על־דבר חיי מחמד, והדברים שנמסרו על־ידי הזקנים לצעירים עברו אחר־כך מדור לדור. אין לדעת בברור, מדוע לא רשמו חברי־מחמד (ה„אצחב“) את זכרונותיהם על־דבר הנביא בספר; אבל איך שיהיה – העיר מדינה, שבה ישב מחמד מיתם גלותו ממכה ושם נקבר, נעשתה לא לבד למרכז מדיני של הערבים־הכובשים, כי אם גם מרכז רוחני של

האיסלם. שם הקהילו הזקנים כנסיות ומסרו לתלמידים מקשיבים, השומרים את כל מוצא שפתיהם, את כל מה שידעו על דבר הנביא ואת ההלכות החיצוניות שהורה ולא השקיפו בספר הקוראן. גם אחרי שצנחה הממשלה הראשית את מדינה (בזמן ממשלת עלי), היתה עוד עיר זו, קרית הנביא, מטרופולין רוחני של האיסלם, ומאמצות רחוקות באו שמה שואפיהדעת ללמוד תורה ולאסוף ידיעות מחיי מחמד ומתורתו. מספר הפרטים של תורה שבעל-פה זו נעשה רב ועצום, ומובן כי לא כל הזקנים מסרו את הדברים באופן אחד. לפרקים היו השמועות סותרות זו את זו, והתלמידים שבקשו ללמוד מהן הלכה למעשה לא ידעו איך להתנהג. עוד בזמן קדום תרגש הצרך להכריע לגבי מסרת האחד כלפי אותה של חברו, ולגבי זה היה משפט-הבכורה לחברי מחמד הותיקים והמחזקים בתור בעלי כח זכרון חזק ואוהבי-אמת. בקרב החברים האלה נמצאו אחדים, שספוריהם על דבר מחמד וקבלת-ההלכה שלהם נחשבו לדברי-מופת, ולעמדתם היו אחרים, שגם הם מסרו דברים בשם מחמד והתלמידים נהגו בדבריהם קדשה ידועה ושמרו עליהם, ומכל-מקום התייחסו אליהם באיוו חשדנות. ככה נוצרה בהכרח התנאים משנה מקבלת ויחד אתה גם משנה חיצונה, שהיתה לפרקים משמשת מעין תוספת למשנה המקבלת (כמו ה"תוספתא" שלנו), כשלא באה לסתור אותה, אלא למסור פרטים חדשים, דורות אחדים עברו והמשנה הזאת לא נרשמה עדין בכתב, התלמידים שבדור הראשון אחרי צמיחת האיסלם (ה"תבצעים" – הבאים אחרי חבירי-הנביא) נעשו למורים, זאחר-כך גדלו תלמידיהם ומסרו את השמועות שקבלו מהם לדור אחר, המורים השתדלו למסור את הדברים בשם אומריהם, וככה קמה מעט-מעט שלשלת-קבלה, שמספר חוליותיה הלך והלך וגדל מדור לדור. אחרי זמן, כשהתחילו חכמי-הדת של הדורות הבאים לצרוך את השמועות (הספורים – חדישים, או ההלכה – סנה) ולכתבן בספר ולתת בוח מהדורה קבועה של התורה שבעל-פה, צמחו ביניהם חלוקי-דעות בדבר ההלכות השונות והספורים הראויים להכנס אל האספה, והמשנה של האחד נדמתה לחברו מעין משנה חיצונה. לגבי זה היתה הסכמת הזקנים (אג'מע) – חכמי-הדת הראשונים שאחרי מחמד – מכרעת. מובן, כי כשהתארכה שלשלת הקבלה, נכנסו הרבה שבויים מבלי-הדעת אל המסרת ועוד הקדמונים היו צריכים לבקר אחרי הקבלות השונות ולכדוק בדבר, איזו מהן היא מדיקה ביותר. אפשר לאמר, כי באמצע המאה השנית אחרי מות מחמד, כשהחלה עבודת הקבוצן של התורה שבעל-פה ועריסות הספרותיות, כבר נמצאו הרבה מסרות, שלא חתם מחמד והקדושים אליו טבוע עליהן, כי אם חותם הזמנים שאחרי מחמד, כשפרצו מלחמות-אחים בלחי פוסקות בחיק האיסלם. הבקרת ההיסטורית צריכה היתה לגלות, עד כמה השפיעה מסרת-האיסלם מלכתחלה על התפתחותו ועל הליכות החיים המדיניים והרוחניים של ממשלת הערבים הגדולה, זו שצצה כמעט בין-לילה ושנחשבה למרות התעלותה המדינית לממשלה זמנית, – כלומר, כמה השפיעה התיאולוגיה על צורות החיים המדיניים של ממשלת הכליםים, שלא צפת לה מחמד בספר הקוראן

שלו. מצד אחר היה גם על הבקרת ההיסטורית לגלות איך השפיעו חתנאים המדיניים על התפתחות הדת ועל הקבלה, היגו, עד כמה הסביבו צורות החיים החיצוניות את חותמן על התיאולוגיה. הדורות הראשונים אחרי מחמד היו שעת פריחה מדינית גדולה, שהביאה בעקבה התנוונות דתית. במשך המלחמות הרבות עלו לגדלה שריצבא גבורי הזרוע, שהשלטון היה להם עקר ודבראליהם - טפל. מצעהקוראן נעשה להם קצר מהשתרע, ומפני זה הכרחו להתיחס בבטול אליו - דבר שהיה מספן מאד גם לדרישותיהם המדיניות - או לגלות פנים בתורת הנביא שלא כהלכה. כחמשים שנה אחרי מות מחמד נועז מושל המאמינים בזמן ההוא לעבור ביד רמה על מצוות הקוראן, לצור על עיר-הקדש מדינה, לבוא אליה כמבואי עיר מבקעה ולשפוך את דם הישישים שזכו עוד בימי עלומיהם לקרבת הנביא, ואפילו - להתזו את ראשו של נכד הנביא חסין. נאצות אלה זעזעו את עולם האיסלם, ואף-על-פי-כן נמצאו בקרב המאמינים חוגים רחבים שלשם הנאתם הפרטית חזקו את ידי שלטון הממשלה החלונית של בית אַמִּיה, וגם הם לא סקו לדגול בשם הקוראן, אלא ש, השאירו את המשפט לאלהים. ולעמתם קמו כתות מדיניות ודתיות רבות - ההתפלגות הגדולה מזכירה במקצת את התפלגות היהודים בתקופת שלטון החשמונאים ובית הורדוס. כל הכתות הדתיות והמדיניות - מן הכת הדתית הקצונית של ה"יוצאים" (הכ'רג') שנלחמו לשם השויון הגמור של המאמינים ולשם משפט הבחירה של האָם (הראש), והמפלגות הרבות של מעריצי חתן-הנביא עליו עד מצדדי הכליף בן-זביר והכת של המתונים, המחכים" (מרג'יה), שהשלימו עם שלטון בית אַמִּיה, בקשו חזק לדבריהם בקבלת-האיסלם, וחכמי הדורות ההם, שבידיהם היו מפתחות אוצרת-הקבלה, לא היו בבחינת צנורות מיכניים, שהמשיכו את זרם מסרת הדת מבלי לשום לב למקום ולזמן, כי-אם אנשים חיים, צרים ומתרגשים, שלא התיחסו בשויון-נפש למאורעות זמנם. מפני-זה הכניסו במתפון או שלא במתפון הרבה מהלך-נפשם אל תכן הקבלה שלהם. הרב המכריע של בעלי-המסרת קנא לדת המשפלה על-ידי שלטון-החלל ובקש למצא בספורים על-דבר מחמד ובפתגמים הנמסרים ממנו רמזים ישירים למצב המקלקל הזה ויחס שלילי קחלש אליו למפרע. לעמת זאת נטו בעלי-המסרת המעטים, שחזקו את ידי שלטון בית-אַמִּיה, להחליש קצת את הסתירה הגדולה שבין האיסלם ובין שלטון-החלל על-ידי מאמרים ופתגמים מיחסים למחמד, שבהם פון לתעודה הגדולה של האיסלם להפך לממשלה עולמית ובכלל העביר את נקדת הכבוד של רעיון, מלכותא דארעא, ומתוך-זה הגדישו את ערכו הגדול של הצורך המדיני, שפחו יפה לדחות לפרקים את מצוות הדת. בכל המלחמות הפנימיות הרבות והקשות, שהרבו את חללי הערבים וזעזעו את בנין ממשלת בית-אַמִּיה, עד שהרסו אותו לגמרי, בכל פעם-האחריות הרבים של הצדדים השונים, איה צבותן-שעם דתי, והקבלה באה להצדיק בכללות את הדברים לאחור-מעשה. - הבקרת ההיסטורית שת מקורות הקבלה הדתית, הבודקת את היחס שבין הקבלה ובין המאורעות

הוויסטוריים – זה הוא מקצוע מדעי חדש, שנוצר בעקרו על-ידי גולדציהר, והוא, כנראה חקופה במדעי-המזרח. רק אדם כמותו, שקנה לו ידיעות כל-כך רחבות בספרות האיסלמית הדתית, מלמד, שכל השבילים הנפתלים של רעיון האיסלם נחירים לו, יכול היה לתרהיב בנפשו לשבת על האבנים של חיצורים הגלויים והנסתרים, אשר קבעו את מטבע האיסלם לדורות. הוא גלה את חקמה ההיסטורית המקבכת והורה לבאים אחריו את הדרך, שבה אפשר לתתיר את החוטים הקשורים בבטחה מדעית. לפחקר זה מקדש ספרו החשוב: 'Muhammedanische Studien' (שני חלקים), שנעשה לאבן-פנה במדע האיסלם, אף כי נכתב בסגנון קל ונוח לרבים, לא לשם המלמדים הממחים בלבד. על הספר הזה הוסיף המחבר עוד מאמרים רבים על המסרת האיסלמית ותולדותיה.

על קבלת-האיסלם והתפתחותה השפיעו לא רק הגורמים הפנימיים של העולם הערבי בלבד, כי אם גם גורמים חיצוניים מעולמות אחרים. עוד מחמד קבל את יסודות השקפת-עולמו מיהודים ומנוצרים, ורשם שתי תאמונות העתיקות לימים מהאיסלם הוא חזק מאד בספר הקוראן, עד שאנו רשאים לקרא לדת מחמד בשם, דת לקוטית" (אקלקטית). רב החכמים (וגם גולדציהר בכלל) מסכימים לדבר, שאין בתורת מחמד שום רעיון מקורי, שהמציא אותן כשרון היצירה הדתית שלו. אבל מכיון שכבר נמצא הקוראן בתור דבר שלם, צריך היה האיסלם להתפתח על-פי דרך מיוחדת, שחתחלתה נקבעה בספר הזה. כעבור זמן קצר כבשו הערבים את המדינות הגדולות פרס, בבל, ארם-נזהרים, סוריה, ששם שלטו שתי תרבויות עתיקות ומרכבות, התרבות הבבלית-האירנית-הפרסית והתרבות היונית-הרומית-הנוצרית, ואי-אפשר היה לאיסלם שיפטר בלי יניקה משתי אלה. השפעת התרבות היונית-הרומית-הנוצרית, וביחוד השפעת הסניף המיוחד שלה, התרבות הסורית-הנוצרית, זו שעוד זמן מסיים קדם מחמד חדרה אל כל ארצות אסיה התיכונה והתפשטה כמעט עד חוף האוקיינוס השוקט – הביאה לידי התעלות רוחנית-גדולה של הערבים יוצאי-המדבר, שהיו לסנים נעורים מכל חכמה ומדע, וככה צמחה והתפתחה התרבות הערבית החדשה, שכללה בתוכה את כל המדעים והחכמות שלמד העם הצעיר הזה מהעמים הזקנים ממנו, אותה ותרבות, שהגיעה אחר-כך להתפתחות עליונה ושלטה בכל העולם במשך מאות-שנים אחרות. – מובן, כי השפעה זו התרשמה באופן חזק גם בעולם הדת. קמו כתות חדשות על יסוד הלוקי-דעות בשאלות דתיות יסודיות, שלא עלו על הפרק לפני מחמד ומקרביו לפניו, – כי כל מציאותם נעלמה מן הערבים קדם שנכנסו אל פרדס-החכמה היונית בגלגולה המיוחד – התיאולוגיה הנוצרית. האדוקים פחדו מאד מהשפעות אלה, הבאות מעולם אחר וזה לגמרי להשקפה העתיקה והמקורית שלהם, שסוף-סוף לא הרחיק גם מחמד לצאת מתחומה, – אבל גם הם הכרחו ללמוד את החכמות התיאולוגיות משום דבר מה שתשיב ומגלוי-משיט דבקו גם בהם – נגד ראוונם וכונתם – הדעות שניצחו גולדציהר השכיל בשורת-מאמרים להראות את השפעת הדת הנוצרית

על-ידי צנור, החכמה היונית של הזמנים ההם, שהיתה מְרוּה השקפות נוצריות – על האיסלם וההלכה שלו. גם היחסים בין היהדות ובין האיסלם שמשו ענין למחקרו, והוא הקדיש מאמרים לספרות הופוכים בין היהודים והמוסלמים (למשל, לספר סעד בן מנצור אבן כמונה).

מלבד חקירות המפיצות אור על צדדים שונים של תרבות-האיסלם כתב גולדציהר ספרים אחדים, הכוללים סקירה כללית ומקפת על האיסלם בצמיחתו ובהתפתחותו, ובוה החכים את רבו דווי, שלא זכה לידיעות כל-כך רחבות ומבססות במקצוע זה. הספר הראשון של גולדציהר על-דבר האיסלם נכתב בשפה ההונגרית ומפני-זה יכול להנות ממנו רק חוג-קוראים מצמצם. ספר שני – באשכנזית – על-דבר בית-המדרש של הַר הַרִים (סְהֵרִיה) נוגע רק בחלק השאלה, ואם גם בחלק חשוב מאד, והמחבר כדרכו מפיץ אור על-ידו על האיסלם בכלל. מועט המחזיק את המרבה הוא מאמרו „אמונת-האיסלם במאסף החשוב: „Die Kultur der Gegenwart“. שנכתב בשביל קהל-הקוראים הרחב, אבל הפיק רצון גם מהמלמדים הממחים. יותר מקיף הוא ספרו „הרצאות על-דבר האיסלם“ (שש במספר), שהוציא לאור בשפה האשכנזית בשנת 1910. בפרק אחד מסר לנו המחבר את תמצית השקפת הקוראן ולמד סנגוריה על ערכה המוסרי בפני הסופרים העומדים מן החוץ, שדברו בבוז על מחמד ובטלו את הערך המוסרי של יצירתו. הוא הראה כאן על הקשרים שבין האיסלם ובין יתר הדתות החיוביות, בין מוסר-מחמד ובין המוסר האנושי הכללי. אחר-כך עבר אל השתלשלות דת האיסלם והתפתחותה הדוגמטית, אל ההופעות המיוחדות בחיי האיסלם, הכתות הדתיות, הנטיות של הפרישות (ז'הד) ואמונת-הסוד (שהגיעה לשכלולה העליון בספרות ה„צופיים“ – בעלי הנסתרות). ולסוף הגיע אל המטבע המאחר של האיסלם ואל הזרמים השליטים בומננו. בחבורו זה הראה המחבר לא לבד את בקיאותו הרחבה בספרות האיסלם, כי אם גם את הבנתו הצלולה וידיעותיו המקיפות במקצוע חקירת-הדת הכללית ובשאלות הפילוסופיה הדתית, הדוגמטיקה, תולדות האמונות השונות, המוסר והמיסטיקות. בכלל, ספר זה הוא ספר-מופת במקצועו. – גולדציהר כתב גם מאמרים על-דבר המשפט האיסלמי, וגם פה הראה, כי חכמת-המשפטים אינה זרה לו.

בחקירות הנוגעות ליהדות התעסק גולדציהר בעשרות השנים האחרונות רק באקראי. מלבד החבורים והמאמרים שכבר הוזכרו למעלה כתב עוד רשימות אחדות במאספים שונים; אבל בחייו הפרטיים נשאר גולדציהר קרוב לתרבות ישראל. במשך זמן רב כהן במשמרת המוכיר הראשי של עדת-ישראל בבודפשט, ועל-ידי-זה היתה לו השפעה ידועה על החיים היהודים בהונגריה. הוא קבע עתים לתורה, ואהב לעסוק בשעות הפנאי בספרות התלמודית, אף כי זו לא שמשה לו אחר-כך חמך למחקרו. חבה יתרה הגה לספרות הפילוסופיה הדתית של ימי-הבינים וביחוד לספר „חובות-הלבבות“ של רבנו בחיי בן פקודה בתרגומו העברי, והוא העיר את המלמד הפרופ. יהודה להוציא לאור את הספר הזה במקורו הערבי. הוא אוהב להשתמש

למקרים במכתביו בלשון העברית, שהוא מכיר אותה יפה מהספרות העתיקה ומספרות ימי-הבונים. וכותב את דבריו בסגנון רבני. כבוד עמו יקר לו מאד. ואת זה הראה, כשקבל פעם אחת הזמנה להשתתף בכנסית מלמדי לשונות-המזרח בפטרבורג וזכות-ישיבה שם לזמן הכנסיה, נדחה את ההזמנה בבוז, במסרו מידעה, כי בשום אופן לא יסע לעיר, אשר אין שם ליהודים זכות-ישיבה מלבד במקרים יוצאים מן הכלל.

אין כאן להרבות דברים על תארי-הכבוד הרבים שקבל גולדציהר מאוניברסיטות ומאקדמיות שונות באירופה ובאמריקה. לא רבים רשאים להביט בקורת-רוח לאחור על עבודת חיהם, כמו החכם הזה, שהגיע עתה לשנות שיבה. ויש לו גם זכות להתגאות בזה, שרב מספר תלמידיו הקרובים והרחוקים, אשר תורתם באה להם ממנו, והם שואפים להמשיך את פעלתו לכבוד המדע ולכבוד רבם.

